

INSTYTUT PROJEKTOWANIA BUDOWLANEGO
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
POLITECHNIKA KRAKOWSKA

DREWNO W ARCHITEKTURZE WOOD IN ARCHITECTURE

I

Redakcja naukowa
JAN KUREK

Kraków 2016

JAKUB LEWICKI¹

WYSTRÓJ NOWOŻYTNYCH KOŚCIOŁÓW DREWNIANYCH NA MAZOWSZU. PROBLEMATYKA INWENTARYZATORSKA I BADAWCZA

DECORATION IN WOODEN CHURCHES IN MAZOVIA RESEARCH AND INVENTORY ISSUES

Streszczenie

W artykule dokonano analizy i przeglądu problematyki badawczej związanej z wystrojem drewnianych kościołów nowożytnych na Mazowszu.

Wśród wyposażenia mazowieckich kościołów drewnianych można wyróżnić trzy grupy przedmiotów. Pierwszą są elementy projektowane do danego wnętrza i dostosowane do konkretnego miejsca świątyni. Drugą są elementy o typowych formach stylowych, ale o formach stylowych niedostosowywanych do wystroju konkretnego wnętrza. Ostatnią jest wyposażenie, które znalazło się w danym kościele w wyniku przeniesienia z innej budowli.

Słowa kluczowe: *kościół drewniany, Mazowsze, malarstwo ścienne, polichromie na drewnie, malarstwo iluzjonistyczne.*

Summary

The article includes an analysis and a review of issues connected with interior decoration of modern wooden churches in Mazovia.

Among the furnishings found in wooden churches in Mazovia three groups of objects can be distinguished. The first includes elements designed for a specific interior and adapted to a concrete place in the church. The second encompasses elements with typical stylistic forms, but stylistic forms ill-suited to the decoration of a concrete interior. The last are furnishings which can be found in a given church after being moved from another building.

Key words: *wooden churches, Mazovia, wall painting, polychrome on wood, illusionistic painting*

¹ Prof. dr hab. Jakub Lewicki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

² Niniejszy tekst jest rezultatem badań prowadzonych podczas projektu nr 11H13006582 „Inwentaryzacja malarstwa ściennego średniowiecznego i nowożytnego na Mazowszu”, realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Kościół drewniany na Mazowszu od dawna budziły zainteresowanie. Powstające opracowania koncentrowały się na kilku najcenniejszych budowlach lub prezentowano wszystkie powstałe kościoły na tym terenie. Wiele zabytków nie zostało zbadanych, ani też zinwentaryzowanych. Dlatego dokonano analizy i przeglądu problematyki badawczej związanej z wystrojem drewnianych kościołów nowożytnych na Mazowszu².

1. Terytorium Mazowsza i jego przemiany

Granice omawianego obszaru podlegały licznym zmianom. Najważniejszym wydarzeniem, który zdecydował o granicach Mazowsza w czasach nowożytnych było włączenie Mazowsza do Korony. Dokonywało się ono stopniowo pod koniec XV i do 1526 roku. Śladem tego procesu były granice trzech mazowieckich województw utworzonych z kolejno włączanych do Mazowsza terenów: ziemi gostynińskiej, rawskiej i sochaczewskiej, które w 1476 roku utworzyły województwo rawskie, księstwa płockiego, z którego w 1496 roku powstało województwo płockie oraz pozostałych ziem, które po śmierci ostatnich książąt mazowieckich utworzyły województwo mazowieckie³. Liczne zmiany podziałów administracyjnych na tym terenie nastąpiły w XIX i XX wieku. Dzisiejszy obszar Województwa Mazowieckiego nie obejmuje całego historycznego Mazowsza, jego pozostałe fragmenty wchodzą w skład sąsiednich województw: łódzkiego i podlaskiego a niewielkie obszary stanowią południową granicę województwa warmińsko-mazurskiego. Do dzisiejszego województwa mazowieckiego włączono nienależące historycznie do niego tereny na południe od Pilicy.

Teren Mazowsza w czasach nowożytnych należał do dwóch diecezji: płockiej podległej Arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu (tereny północne) i poznańskiej (tereny południowe) tworzące archidiakoniat czerski⁴. Większość historycznych dokumentów i wizytacji z czasów nowożytnych znajduje się w archiwach tych jednostek kościelnych. Wymienione podziały kościelne utrzymały się do czasów upadku I Rzeczypospolitej, a kolejne diecezje na tym obszarze powstawały i często zmieniały swoje granice dopiero w XIX i XX wieku.

2. Stan badań

Całą starszą i nowszą literaturę dotyczącą wystroju drewnianych kościołów zebrano przy okazji analizy dekoracji zabytków na innych terenach, co było też pretekstem do szerszych analiz i podsumowań⁵.

Mazowieckie kościoły drewniane od dawna budziły zainteresowanie badaczy. Pierwsze kościoły na tym obszarze były wymieniane w pracach ks. Jana Wiśniewskiego, który

² Niniejszy tekst jest rezultatem badań prowadzonych podczas projektu nr 11H13006582 „Inwentaryzacja malarstwa ściennego średniowiecznego i nowożytnego na Mazowszu”, realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

³ Samsonowicz H., Supryniuk A., *Dzieje polityczne (połowa XIV - początek XVI w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza*. T. 1, red. Samsonowicz H., Pułtusk 2006, s. 257-338; Dziągiewski J., *Życie polityczne na Mazowszu od schyłku XV do połowy XVII wieku* [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1527-1794*, T. II, red. Tyszkiewicz J., Pułtusk 2015, s. 29-45; Dymek B., *Mazowsze - historia i kultura 1526-1795*, Pułtusk 2015, s. 29-33.

⁴ Żebrowski T., *Kościół (X-XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza...*, T. 1, s. 161-196.

⁵ Kontna I., *Dekoracje malarzkie kościołów górnośląskich na terenie województwa katowickiego*, „Teki Krakowska”, T. IX, Prace ofiarowane Marianowi Korneckiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, Kraków 1999, s. 43-70.

szczegółowo inwentaryzował m. in. tereny na granicy południowego Mazowsza. Starszą literaturę dotyczącą kościołów drewnianych na Mazowszu zebrał Jacek A. Wiśniewski⁶. Największe zainteresowanie pierwszych badaczy wzbudzał kościół w Boguszycach⁷. Najpełniejszą inwentaryzację przeprowadzono dopiero podczas opracowania Katalogu Zabytków Sztuki⁸. Niestety wartość poszczególnych tomów nie jest jednakowa. Zupełnie zdezaktualizowały się niewielkie zeszyty obejmujące województwo łódzkie, które wydawano do 1953 roku. Dużo dokładniejsze są poszczególne tomy obejmujące obszar dawnego województwa warszawskiego wydawane w latach 1962-93 i obejmujące inwentaryzację przeprowadzoną w latach 60 i 70 i później aktualizowaną. Analogiczna sytuacja dotyczy tomów obejmujących obszar województwa łomżyńskiego wydawanych w ramach nowej serii katalogu w latach 1982-88, która jest nadal kontynuowana.

Dzieje i wygląd kościołów drewnianych na tym terenie najszerzej przeanalizował Jacek A. Wiśniewski⁹. W kilku obszernych pracach omówił dzieje budowli, ich architekturę i najważniejsze elementy stałego wystroju. Kościoły były też inwentaryzowane wspólnie z Jerzym Szałyginem¹⁰. Zdjęcia większości budowli zaprezentowano w kilku popularnych publikacjach albumowych i w przewodnikach¹¹. Opublikowano też szereg artykułów monograficznych poświęconych dekoracji najstarszych kościołów drewnianych i tych, które uznano za najcenniejsze¹².

3. Czas powstania drewnianych kościołów na Mazowszu

Najstarsze kościoły na tym terenie pochodzą z XVI wieku. Są to budowle w Janiśławicach (pow. Skierniewice), Płocku-Trzepowie, Rębowie (pow. Płock) i najlepiej opracowany w Boguszycach (pow. Rawa Mazowiecka)¹³. Szczególnie interesującym jest ten ostatni przykład, odznaczający się wysokiej klasy wystrojem malarskim wnętrza, który znacznie przewyższa klasą artystyczną zastosowane rozwiązania architektoniczne. Niewąt-

⁶ Wiśniewski J. A., *Kościół drewniany Mazowsza*, Przewodnik, Pruszków 2016, s. 317-319; Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły Mazowsza - wyzwanie dla badaczy i konserwatorów* [w:] *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, Warszawa 2001, s. 67-79.

⁷ Wawrzeczek M., *Drewniany kościół we wsi Boguszyce Kościelne*, Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, 7, 1906, s. CCLX; Przeworska J., Walicki M., *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, Warszawa 1929; Walicki M., *Drewniany kościół muzeum*, Ochrona Zabytków Sztuki, 2, 1930 - 1931, s. 371 - 382; Prosnakowa J., Puciata M., *Prace konserwatorskie w drewnianym kościele parafialnym w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, Ochrona Zabytków, 1961, nr 3-4, s. 63-80.

⁸ Kieszkowski W., *Zabytki sztuki w Polsce*, cz. VI, t. 1, Warszawa 1939; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, tom II, *Województwo łódzkie*, z. 1, 2, 9, 11, Warszawa 1953; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, tom X, *Województwo warszawskie*, z. 1-18 i 21-29, Warszawa 1962-1993; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, Seria Nowa, tom IX, *Województwo łomżyńskie*, z. 1-3, Warszawa 1982-1988.

⁹ Wiśniewski J. A., *Kościół drewniany Mazowsza*, cz. 1, *Dawne województwo mazowieckie*, Pruszków 1998; Wiśniewski J. A., *Kościół drewniany północno-wschodniego Mazowsza* [w:] *Kultura ludowa Mazowsza i Podlasia*, t. III, Warszawa 1999, s. 5-24; Wiśniewski J. A., *Kościół drewniany prawobrzeżnej Warszawy* [w:] *Świątynie prawego brzegu*, Warszawa 2009, s. 101-123.

¹⁰ Szałygin J., Wiśniewski J. A., *Materiały do katalogu drewnianego budownictwa sakralnego na Mazowszu*, „Mazowsze” 1994, s. 3-104.

¹¹ *Mazowieckie kościoły drewniane*, red. Jezierska B., Nadolny R., Warszawa 2009; *Drewniane obiekty sakralne Mazowsza*, Warszawa 2016.

¹² Literaturę szczegółową wymieniono w pracach podanych w przyp. 4 i 5.

¹³ Wszystkie dane za: Wiśniewski J. A., *Kościół drewniany Mazowsza...*, Warszawa 2016, s. 30-31; Odmienne dane podają: Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły...*, s. 68-69.

pliwie podobnych budowli na tym terenie musiało być kilka, ale zachował się tylko jeden. Prawdopodobnie starszy był spalony XVII wieczny kościół w Długiej Kościelnej (pow. Mińsk Mazowiecki). Budowli XVII wiecznych zachowało się 18 (21) i znajdują się na one głównie na terenach zachodniego Mazowsza. Powstające wówczas kościoły kryto oddzielnymi dachami, a nawy oddzielały drewniane słupy. Było to wyraźne naśladowanie budownictwa murowanego. Najwięcej świątyń drewnianych na Mazowszu pochodzi z XVIII wieku, bo aż 55 (62)¹⁴. Wiele z nich odznacza się wysoką klasą rozwiązań artystycznych wewnętrznego wystroju. Większość z nich powstała w 2 połowie XVIII wieku (31 zachowanych z 50 istniejących pierwotnie). Stosunkowo niewiele budowli pochodzi z wieku XIX - 15(42), ale nie będą one omawiane. Podawane liczby różnią się między sobą, co wynika z przyjmowania przez różnych autorów odmiennych granic Mazowsza. Wiele kościołów było później przebudowywanych lub odbudowanych w nowym materiale, co radykalnie zmienia ich datowanie i czasem poza znaną datą fundacji trudno jest precyzyjnie określić czas ich powstania.

Wśród zachowanych kościołów drewnianych na Mazowszu można wyróżnić kilka grup. Pierwszą są budowle, które posiadają cenny wystrój malarski i rzeźbiarski. Są to m. in. budowle w miejscowościach Porzecze Mariańskie, Boguszyce, Skuły, Kampinos. Były one przedmiotem wieloletnich badań, ale i działań inwentaryzacyjnych, a także bardzo drobiazgowych i kompleksowych prac konserwatorskich. Wśród nich najdokładniej jest rozpoznany kościół w Boguszycach uważany za jeden z najcenniejszych przykładów polskiej architektury drewnianej i od lat poddawany kompleksowym pracom konserwatorskim. Druga, najbardziej rozpowszechniona grupa, to budowle przeciętnej klasy, ale odznaczające się wystrojem malarskim lub wyposażeniem wnętrza o dobrym poziomie artystycznym. Są to m. in. kościoły w miejscowościach: Blichowo pow. płocki, Blizno pow. sierpecki, Brwinowo Górne pow. płocki, Ciemnowko pow. ciechanowski, Golezsyn pow. sierpecki, Kraszewo pow. ciechanowski, Kucice pow. płoński, Lubiel Nowy pow. wyszkowski, Mogielnica pow. grójecki, Sinotęka pow. miński, Strzegowo pow. mławski, Szczutowo pow. sierpecki, Troszyn Polski pow. płocki, Węgrzynowo pow. makowski, Zakrzewo Kościelne pow. płocki, Zielona pow. przasnyski. Ostatnia grupa kościołów drewnianych na Mazowszu to budowle bardzo skromne, najczęściej jednonawowe, pozbawione nowożytnego malarstwa lub o bardzo skromnej dekoracji i o przeciętnym skromnym wyposażeniu - jak np. w miejscowościach Gąsiorowo pow. pułtuski, Grodzisk pow. sokołowski, Grzebsk pow. mławski, Jarnice pow. węgrowski, Kuklin pow. mławski, Makarówka pow. łosicki, Ślubowo pow. ciechanowski, Waliska pow. grójecki.

4. Konstrukcja

Budowle wznoszono z drewna sosnowego¹⁵. Z tego materiału powstawały też budowle uznane za najcenniejsze - np. kościół w Boguszycach z 1558 roku. Z sosny wznoszono zarówno ściany, jak i podwaliny budowli, do których sporadycznie stosowano drewno dębowe. Wszystkie kościoły budowane w konstrukcji zrębowej lub zrębowo-wieńcowa w wypadku większych budowli. Ściany wznoszono z ociosanych kwadratowych bali nazywanych drewnem kostkowym. Poszczególne belki były łączne zazwyczaj na rybi ogon bez ostatków. Często też stosowano tzw. ukryty zamek. Konstrukcja słupowa w czasach nowożytnych nie była stosowana na Mazowszu. Podobnie jak na innych terenach wieże lub sy-

¹⁴ Ibidem, s. 32-33.

¹⁵ Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły...*, s. 17-72.

gnaturki do kościołów były dostawiane później - z reguły w XVIII lub najczęściej w XIX wieku, a nawet w XX wieku - przykładowo można wymienić kościoły w miejscowościach Łętowo pow. płocki, Łukomie, pow. sierpecki, Porzecze Mariańskie pow. garwoliński, Solec n. Wisłą pow. lipski i wiele innych. Dostawione wieże wznoszono z reguły w konstrukcji szkieletowej. Także w konstrukcji szkieletowej, ale i zrębowej wykonywano przedłużenia naw i rozbudowy starszych kościołów. Belki ścian obwodowych kościołów drewnianych zabezpieczano zewnętrznym szalunkiem z desek sosnowych (lisicami). Budowle pokrywały najczęściej dwa oddzielne dachy nad nawą i nad prezbiterium lub też wspólny dach dla obydwu tych części. Dachy pokrywały deseczki (kleniec) z drewna sosnowego, dębu lub olchy, a dopiero później stosowano gont (z reguły od XVIII wieku). Pierwotnie stosowano więźby storczykowe, a później krokwiowo-jętkowe i różne ich modyfikacje. Także więźby budowano z drewna sosnowego.

Kościół nakrywały stropy płaskie podbijane od dołu deskami (tarcicami). Najczęściej stosowano rozwiązanie polegające na przybijaniu desek od spodu stropu, rzadziej deski były przybijane ponad belkami stropowymi. Pod koniec XVIII wieku pojawiają się stropy wypukłe konstruowane na zasadzie sklepienia pozornego - przykładem mogą być kościoły w miejscowościach Barcice pow. wyszkowski, Blichowo pow. Płock, Łękowo pow. ciechanowski, Łękonowice Małe pow. przasnyski, Łukomie pow. sierpecki, Parciaki pow. przasnyski, Porządzie pow. wyszkowski, Sierpc, Święte Miejsce pow. przasnyski, Tabędz pow. zambrowski, Węgra pow. przasnyski, Wodnie pow. Siedlecki i wiele innych.

5. Rodzaje wystroju

Na wystój wnętrza składał się dekoracja malarska ścian oraz ruchome wyposażenie (ołtarze, ławki kolatorskie, chrzcielnice, konfesjonały, ławki dla wiernych). Analizując dekoracje malarskie kościołów drewnianych zauważono przeciwstawne tendencje dekoracji wnętrza¹⁶. Pierwszy typ dekoracji podkreślał autonomię poszczególnych elementów wnętrza - naw, ścian bocznych i ich poszczególnych partii oraz sufitów, co nawiązywało do poszczególnych elementów składowych budowli. Odmienna była także tematyka dekoracji służąca autonomizacji poszczególnych wnętrz w nawiązaniu do ich funkcji - stosowano inne dekoracje prezbiterium i nawy. Druga tendencja polegała na unifikacji całego wnętrza kościoła i zintegrowania całej przestrzeni przez zastosowanie podobnych dekoracji. Najlepszym przykładem tego typu dekoracji jest kościół w Porzeczcu Mariańskim w powiecie garwolińskim. Poszczególne fragmenty wnętrza różniły się jednak tematyką ikonograficzną dekoracji, co było starannie zaplanowane przez fundatora jak i artystę wykonującego dekorację. W obu przypadkach architektura budowli i zastosowane formy architektoniczne wpływały na kompozycję dekoracji wnętrza. Zawsze dostosowywano wewnętrzne polichromie do architektury - zwracając uwagę na lokalizację malowideł (ściany prezbiterium lub nawy, sufit), jak i na ich konkretne umiejscowienie (sąsiedztwo okien, drzwi, wewnętrznych dekoracji w formie gzymsów lub pilastrów). Dostosowywano także charakter dekoracji do stron świata - lepiej oświetlona strona południowa miała jaśniejsze i bardziej wyrafinowane dekoracje dostosowane do wykroi okien, podczas kiedy ciemniejsze ściany północne ozdabiano w sposób bardziej jednolity i przy użyciu bardziej nasyconej tonacji barwnej.

¹⁶ Szymański S., *Wystroje malarskie kościołów drewnianych*, Warszawa 1970, s. 14.

Drugim elementem wewnętrznej dekoracji było wyposażenie kościoła. Można tutaj wyróżnić trzy rodzaje wyposażenia: elementy projektowane do danego wnętrza i dostosowane charakterem stylowym do konkretnego miejsca świątyni. Często posiadały one podobną tonację kolorystyczną i zastosowane motywy dekoracyjne analogiczne do wystroju ścian świątyni. Drugą odmianą wyposażenia były artefakty o typowych formach stylowych, które fundowano dla konkretnego kościoła, jednak formy stylowe nie były dostosowywane do indywidualnego wystroju konkretnego wnętrza. Były to ołtarze chrzcielnic, ławki, konfesjonały odznaczające się dobrą klasą artystyczną, ale formami stylowymi typowymi dla swoich czasów. Trzecia grupa dotyczy wyposażenia, które znalazło się w danym kościele w wyniku przeniesienia wyposażenia pochodzącego z innej budowli.

Na Mazowszu powstało wiele kościołów, których bryła naśladowała budownictwo murowane jednocześnie powtarzając charakterystyczne formy stylowe dla poszczególnych epok stylowych - formy elewacji, zewnętrzne pilastry i gzymsy, kształt wież lub sygnaturki, wyginające się i zaokrąglone gzymsy. Jako przykłady można wymienić kościoły w miejscowościach Barcice pow. wyszkowski, Ciemniówko pow. ciechanowski, Dąbrowa pow. mławski, Drogiszka pow. mławski, Kampinos pow. warszawski, Królewo pow. płoński, Łękowo pow. ciechanowski, Lewiczyn pow. grójecki, Łękonowice Małe pow. przysuski, Mochowo pow. Sierpc, Mogielnica pow. grójecki, Porzecze Mariańskie pow. garwoliński, Przesmyki pow. siedlecki, Sawice pow. sokołowski, Sobolew pow. garwoliński, Węgra pow. przasnyski, Unieck pow. płoński, Zielona pow. przasnyski, Żeliszew Podkościelny pow. siedlecki i wielu innych. Forma wielu z tych budowli była niezwykle malownicza i stanowi duże osiągnięcie zarówno zewnętrznej architektury, jak i wystroju - np. kościołów w miejscowościach Barcice pow. wyszkowski, Ciemniówko pow. ciechanowski, Gąsiorowo pow. pułtuski, Kampinos pow. warszawski, Mochowo pow. sierpecki, Porzecze Mariańskie pow. garwoliński, Sokołów pow. gostyński.

6. Formy wystroju

Dekoracje malarskie kościołów XVI wiecznych są skromne, wyróżnia się na tym tle jedynie kościół w Boguszycach, będący od przedmiotem analiz i studiów¹⁷. Ilustruje on wysoką rangę artystyczną budowli, górującą klasą dekoracji nad budowlami powstałymi na pozostałych obszarach w tym samym czasie.¹⁸ W okresie tym dominuje malarstwo patrowe i powtarzalne motywy dekoracyjne,¹⁹ jednak programy ikonograficzne przedstawień figuralnych są już bardzo starannie zaplanowane i wykonane.

W XVII wieku można zaobserwować dużo większe zindywidualizowanie wewnętrznych dekoracji przy bardzo starannym planowaniu programów ikonograficznych. W wieku XVIII obok omówionych powyżej tendencji pojawiają się dekoracje architektoniczne o wysokiej klasie artystycznej. Odznaczają się one zarówno bardzo starannym zaprojektowa-

¹⁷ Por. przyp. 5; Lubryczyńska M., *Problematyka ikonograficzna i konserwatorska drewnianego kościoła w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, „Ochrona Zabytków” 2006, nr 3, s. 29-54; Lubryczyńska M., *Drewniany kościół pw. św. Stanisława biskupa w Boguszycach k. Rawy Mazowieckiej. Zakończenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy polichromowanych stropach*, *Ochrona Zabytków* 2007, nr 1, s. 67-76; Lubryczyńska M., *Konserwacja i restauracja renesansowych malowideł ściennych drewnianego kościoła pw. św. Stanisława biskupa w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, *Ochrona Zabytków* 2013, s. 201-234.

¹⁸ Brykowski R., *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław, 1981.

¹⁹ Wolff-Łozińska B., *Malowidła stropów polskich I poł. XVII w.*, Warszawa 1971.

niem dekoracji, jak i jej wykonaniem, zarówno pod kątem kolorystycznym, jak i graficznym. Z reguły dekoracje te nawiązywały do architektonicznych podziałów, a malarska imitacja detali - gzymsów, pilastrów i kapiteli miała służyć uzyskaniu iluzji monumentalności wnętrza i jego większej przestrzenności. Malowana dekoracja tworząca iluzyjną architekturę stanowiła wypełnienie całego wnętrza tworząc iluzję ruchomego wyposażenia - malowane ołtarze, obrazy w ramach, dekoracyjne obramienia okien, chrzcielnice. Przykładem są kościoły w Bukównie pow. białobrzeski, Kampinosie pow. warszawski, Mochowie pow. sierpecki, Skułach pow. żyrardowski, Porzeczu Mariańskim pow. garwoliński, Wilkowie pow. grójecki. Wiele z budowli tej grupy posiada wystrój XIX i XX wieczny utrzymany w dobrze zaprojektowanych i wykonanych formach neostylowych.

6. Stan zachowania

Większość budowli znajduje się w dobrym stanie. Kilka z nich zostało przeniesionych do muzeów na wolnym powietrzu (m. in. kościół z Drążdżewa do Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu i kościół z Wolanowa do Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu). Budowle poddawane są pracom konserwatorskim, a najbardziej kompleksowe prace dotyczyły kościoła w Boguszycach. Wiele kościołów posiada późniejszy wystrój i zabilowane ściany. Przyszłe prace konserwatorskie niewątpliwie przyczynią się do odkrycia nowych nieznanych elementów wystroju. Odkryć spodziewać się można w wielu kościołach - np. w Lewiczynie, pow. Grójecki, Legionach Dużych, pow. Grójecki, Przesmykach pow. Siedlecki, Szczutowie, pow. sierpecki, Zielonej, pow. Przasnyski, Zwole Poduchowskiej pow. Garwoliński, Żukowie, pow. Grodziski, Żurominku Kapitulnym pow. Mławski. Poważną stratą były pożary kościołów. Na szczęście było ich znacznie mniej niż na innych terenach. W 2000 roku spłonął cenny kościół XVII wieczny w Długiej Kościelnej, co było największą stratą na terenie Mazowsza, gdyż prawdopodobnie była to starsza budowla²⁰. Także niewielkie były zniszczenia wojenne drewnianej architektury sakralnej - największą stratą było spalenie dwóch XVII wiecznych drewnianych kościołów w Siennicy i Kaskach. Straty te były znacznie mniejsze niż straty drewnianych kościołów na innych terenach²¹ czy np. zniszczenia drewnianych synagog na Mazowszu, które w całości zostały spalone i bezpowrotnie utracone.

7. Postulaty badawcze

Mimo, że kościoły drewniane Mazowsza doczekały się kilku gruntownych opracowań, tematyka ta nadal wymaga dalszych studiów²². Najważniejszy postulat dotyczy dokładnej inwentaryzacji wystroju i ruchomego wyposażenia większości budowli na tym terenie. Konieczna jest aktualizacja katalogu zabytków o wystrój kościołów, a niektóre obszary powinny zostać zinwentaryzowane po raz pierwszy (tereny dawnego województwa łódzkiego). Konieczne jest podjęcie studiów nad autorstwem wystroju i ruchomego wyposażenia większości kościołów, a także niezbędne jest opracowanie problematyki artystycznej dekoracji i ich programów ikonograficznych. Także mimo drobiazgowych badań, nie zostały szczegółowo rozpoznane pierwowzory graficzne najwybitniejszych dekoracji na

²⁰ Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły...*, s. 70.

²¹ Kornecki M., *Drewniane kościoły w Polsce i problemy ich ochrony. Znaczenie - zagrożenie - perspektywy zachowania* [w:] *Ars sacra et restauratio*, red. Jerzy Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 148-169.

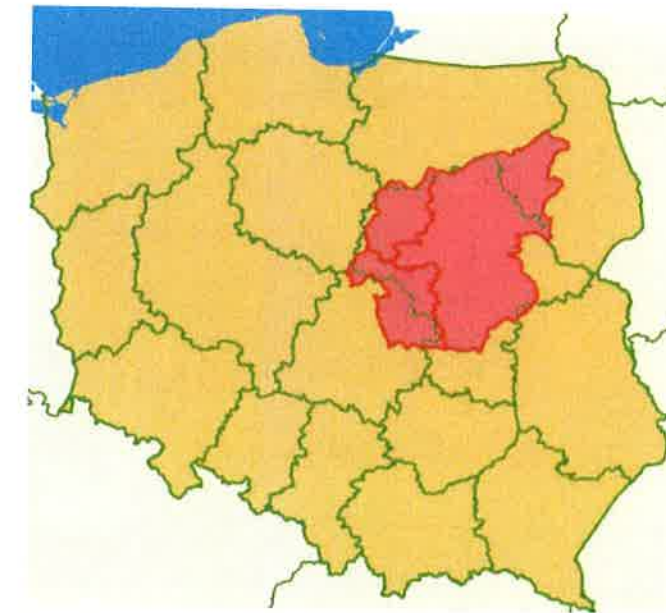
²² Podobne spostrzeżenia: Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły...*, s. 79.

niane Mazowsza będą niewątpliwie przedmiotem dalszych badań, czemu sprzyja duża ich liczba i względnie dobry stan zachowania. Duże znaczenie ma docenienie rangi i znaczenia tej architektury, która cieszy się dużym uznaniem badaczy, jak i miłośników sztuki oraz odwiedzających je turystów i wiernych modlących się w zabytkowych budowlach.

Literatura

- [1] Brykowski R., *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław, 1981.
- [2] Dymek B., *Mazowsze - historia i kultura 1526-1795*, Pułtusk 2015, s. 29-33.
- [3] Dzięgielewski J., *Życie polityczne na Mazowszu od schyłku XV do połowy XVII wieku* [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1527-1794*, T. II, red. Tyszkiewicz J., Pułtusk 2015, s. 29-45.
- [4] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, tom II, *Województwo łódzkie*, z. 1, 2, 9, 11, Warszawa 1953.
- [5] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, tom X, *Województwo warszawskie*, z. 1-18 i 21-29, Warszawa 1962-1993.
- [6] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, Seria Nowa, tom IX, *Województwo łomżyńskie*, z. 1-3, Warszawa 1982-1988.
- [7] Kieszkowski W., *Zabytki sztuki w Polsce*, cz. VI, t. 1, Warszawa 1939.
- [8] Kontna I., *Dekoracje malarskie kościołów górnośląskich na terenie województwa katowickiego*, „Teki Krakowska”, T. IX, Prace ofiarowane Marianowi Korneckiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, Kraków 1999, s. 43-70.
- [9] Kornecki M., *Drewniane kościoły w Polsce i problemy ich ochrony. Znaczenie - zagrożenie - perspektywy zachowania* [w:] *Ars sacra et restauratio*, red. Jerzy Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 148-169.
- [10] Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły Mazowsza - wyzwanie dla badaczy i konserwatorów* [w:] *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, Warszawa 2001, s. 67-79.
- Lubryczyńska M., *Drewniany kościół pw. św. Stanisława biskupa w Boguszycach k. Rawy Mazowieckiej. Zakończenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy polichromowanych stropach*, *Ochrona Zabytków* 2007, nr 1, s. 67-76.
- [11] Lubryczyńska M., *Konserwacja i restauracja renesansowych malowideł ściennych drewnianego kościoła pw. Św. Stanisława biskupa w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, *Ochrona Zabytków* 2013, s. 201-234.
- [12] Lubryczyńska M., *Problematyka ikonograficzna i konserwatorska drewnianego kościoła w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, „*Ochrona Zabytków*” 2006, nr 3, s. 29-54.
- [13] *Mazowieckie kościoły drewniane*, red. Jezierska B., Nadolny R., Warszawa 2009; *Drewniane obiekty sakralne Mazowsza*, Warszawa 2016.
- [14] Prosnakowa J., Puciata M., *Prace konserwatorskie w drewnianym kościele parafialnym w Boguszycach koło Rawy Mazowieckiej*, *Ochrona Zabytków*, 1961, nr 3-4, s. 63-80.
- [15] Przeworska J., Walicki M., *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, Warszawa 1929.

- [16] Samsonowicz H., Supryniuk A., *Dzieje polityczne (połowa XIV - początek XVI w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza*. T. 1, red. Samsonowicz H., Pułtusk 2006, s. 257-338.
- [17] Szalęgin J., Wiśniewski J.A., *Materiały do katalogu drewnianego budownictwa sakralnego na Mazowszu*, „Mazowsze” 1994, s. 3-104.
- [18] Szymański S., *Wystrój malarski kościołów drewnianych*, Warszawa 1970, s. 14.
- [19] Walicki M., *Drewniany kościół muzeum*, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 2, 1930 - 1931, s. 371 - 382.
- [20] Wawrzecki M., *Drewniany kościół we wsi Boguszyce Kościelne*, *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*, 7, 1906, s. CCLX.
- [21] Wiśniewski J.A., *Kościół drewniane Mazowsza*, cz. 1, *Dawne województwo mazowieckie*, Pruszków 1998.
- [22] Wiśniewski J. A., *Kościół drewniane Mazowsza*, *Przewodnik*, Pruszków 2016, s. 317-319.
- [23] Wiśniewski J.A., *Kościół drewniane prawobrzeżnej Warszawy* [w:] *Świątynie prawego brzegu*, Warszawa 2009, s. 101-123.
- [24] Wiśniewski J.A., *Kościół drewniane północno-wschodniego Mazowsza* [w:] *Kultura ludowa Mazowsza i Podlasia*, t. III, Warszawa 1999, s. 5-24.
- [25] Wolff-Łozińska B., *Malowidła stropów polskich I poł. XVII w.*, Warszawa 1971.
- [26] Żebrowski T., *Kościół (X-XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza...*, T. 1, s. 161-196.

Ryc. 1. Obszar historycznego Mazowsza, a współczesne podziały administracyjne.
/Opr. J. Lewicki 2016./
Fig. 1. Area of historic Mazovia, and contemporary administrative divisions.
/Prep. by J. Lewicki 2016./

Ryc. 2. Boguszyce, pow. Rawa Mazowiecka, bryła kościoła. / Fot. J. Lewicki 2016/
 Fig. 2. Boguszyce, Rawa Mazowiecka dis., bulk of the church. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 3a. Boguszyce, pow. Rawa Mazowiecka, kościół, widok ogólny w kierunku wschodnim. /Fot. J. Lewicki 2016/
 Fig. 3a. Boguszyce, Rawa Mazowiecka dis., the church, a general view towards the east. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 3b. Boguszyce, pow. Rawa Mazowiecka, kościół, dekoracja stropu nawy. /Fot. J. Lewicki 2016/

Fig. 3b. Boguszyce, Rawa Mazowiecka dis., decoration of the nave ceiling. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 4. Porzecze Mariąskie, pow. garwoliński, bryła kościoła. /Fot. J. Lewicki 2016/

Fig. 4. Porzecze Mariąskie, Garwolin dis., bulk of the church. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 5a. Porzecze Mariańskie, pow. garwoliński, kościół, widok ogólny nawy i transeptu.
/Fot. J. Lewicki 2016/
Fig. 5. Porzecze Mariańskie, Garwolin dis., the church, overall view of the nave and transept.
/Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 5b. Porzecze Mariańskie, pow. garwoliński, kościół, widok w kierunku wschodnim na ołtarz główny. /Fot. J. Lewicki 2016/
Fig. 5a. Porzecze Mariańskie, Garwolin dis., view eastwards onto the main altar (B.).
/Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 6. Kościół z Wolanowa, obecnie Muzeum Wsi Radomskiej, bryła.
/Fot. J. Lewicki 2016/
Fig. 6. Church in Wolanow, currently Museum of the Radom Region Village, bulk.
/Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 7a. Kościół z Wolanowa, obecnie Muzeum Wsi Radomskiej, widok ogólny w kierunku wschodnim. /Fot. J. Lewicki 2016/
Fig. 7a. Church in Wolanow, currently Museum of the Radom Region Village; overall view towards the east. / Photo: J. Lewicki 2016/

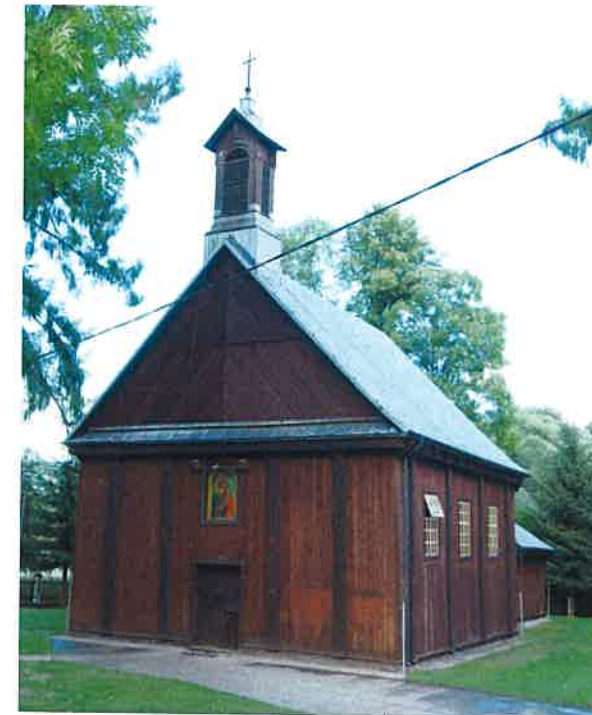
Ryc. 7b. Kościół z Wolanowa, obecnie Muzeum Wsi Radomskiej, widok na ścianę północną. /Fot. J. Lewicki 2016/
 Fig. 7b. Church in Wolanow, currently Museum of the Radom Region Village; view onto the north wall. /Photo: J. Lewicki 2016/

8. Puszcza Mariańska, pow. żyrardowski, bryła kościoła. Fot. J. Lewicki 2016.
 Puszcza Mariańska, Żyrardow dis., bulk of the church. Photo: J. Lewicki 2016.

Ryc. 9. Puszcza Mariańska, pow. żyrardowski, kościół, fragment dekoracji ołtarza na ścianie wschodniej. Fot. J. Lewicki 2016.
 Fig. 9. Puszcza Mariańska, Żyrardow dis., the church, fragment of the decoration of the altar on the eastern wall. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 10. Skuły pow. żyrardowski, bryła kościoła. /Fot. J. Lewicki 2016/

Fig. 10. Skuły, Żyrardow dis., bulk of the church. /Photo: J. Lewicki 2016/

Ryc. 11. Skuły pow. żyrardowski, kościół, widok w kierunku zachodnim na chór. /Fot. J. Lewicki 2016/

Fig. 11. Skuły, Żyrardow dis., the church, view towards the west onto the choir. /Photo: J. Lewicki 2016/

DECORATION IN WOODEN CHURCHES IN MAZOVIA
RESEARCH AND INVENTORY ISSUES

Painting interior decoration in wooden churches complemented their architectonic forms and frequently repeated elements of the construction and shape of the church. In Mazovia not many churches in whose interiors historic polychromes have been preserved have survived till our times. Polychromes in the churches in Boguszyce, Skuły, Porzecze Mariańskie and Wolanów are precious examples of monumental illusionistic decoration in Mazovian wooden churches.

Polychromes from the 17th- and 18th-century wooden churches are compositions whose analogies must be sought in decorations of masonry architecture. The best known is the church in Boguszyce (1550-1558) with its illusionistic Renaissance coffer ceiling which forms a decorative canopy. The white background of the walls is the "open space" in which figural scenes have been set. That church is a good example of great care taken to preserve the historic decoration of the interior.

The illusionistic polychrome of the church in Skuły (from 1678 or 1775) was carried out in two stages: the main altar was made before 1775, and the polychrome on the nave walls in the 1780s or the 1790s. It was realised using an unusual technique: oil painting on canvass was glued to the wall. The polychrome was repainted in the 19th century, but the basic composition divisions were maintained.

The church from Wolanów was decorated in the second half of the 18th century. Illusionistic, late-Baroque masonry architecture with movable furnishings constituted a coherent composition. The concept was recreated in the years 1998-2010, after moving it to the Museum of the Radom Region Village.

The polychrome from the end of the 18th century in the church in Goźlin - Porzecze Mariańskie, is yet another example of illusionistic architecture. Main elements of the composition were painted on canvass and glued to the wall. The painting decoration copies and develops the structural divisions of the building. All those compositions reflect the dialogue between the painting interior decoration and the architectonic form of the church.

The text is the result of research carried out within the project entitled "Inventorying of medieval and modern wall painting in Mazovia" realised within the National Programme for Developing Humanities.

MALEREI UND ARCHITEKTUR
ÜBERSICHT FRÜHNEUZEITLICHER MALERISCHER AUSSTATTUNG
VON HOLZKIRCHEN IN MASOWIEN

Die malerische Ausstattung von Holzkirchen bildete eine Ergänzung der architektonischen Gestaltung und eine Wiederholung von Konstruktionselementen und Formen der Kirche. In Masowien blieben bis zu unserer Zeit wenige Bauten erhalten, in deren Innerem historische Gemälde überdauert haben. Polychromien der Kirchen von Boguszyce, Skuły, Porzecze Mariańskie und Wolanów sind wertvolle Beispiele monumentaler illusionistischer Dekoration masowischer Holzkirchen.

Nach Analogien für die Wandmalereien der Holzkirchen aus dem 17. und 18. Jahrhundert sollte in der Dekoration gemauerter Bauten gesucht werden. Am besten bekannt ist die Kirche von Boguszyce (1550-1558), mit einer illusionistischen Renaissancekassetten-

decke, die einen dekorativen Abschluss in Form eines Baldachins bildet. Der weiße Hintergrund der Wände ist „offenes Raum“ für Figurszenen. Das Gotteshaus ist dabei ein gutes Beispiel für eine gebührende Sorge um die historische Innenausstattung.

Die illusionistische Polychromie der Kirche von Skuły (1678 oder 1775) wurde in zwei Phasen ausgeführt: der Hauptaltar entstand vor 1775 und die Wandgemälde im Schiff in den 1780er und 1790er Jahren. Realisiert wurden sie in einer untypischen Technik, Ölgemälde auf Leinwand wurden nämlich auf die Wände geklebt. Die Polychromie wurde im 19. Jahrhundert übermalt, mit genereller Beibehaltung der Kompositionsaufteilung.

Die Kirche von Wolanów wurde in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts ausgeschmückt. Die illusionistische spätbarocke gemauerte Architektur ergibt mit der mobilen Einrichtung zusammen eine kohärente Komposition. Die Konzeption wurde in den Jahren 1998-2010 rekonstruiert, nach der Übertragung des Gebäudes in das Museum des Radomer Landes.

Die Polychromie in der Kirche von Goźlin-Porzecze Mariańskie, vom Ende des 18. Jahrhunderts, ist ein weiteres Beispiel illusionistischer Architektur. Hauptkompositionselemente wurden auf Leinwand gemalt und auf die Wände geklebt. Die malerische Dekoration wiederholt die Konstruktionsgliederung des Gebäudes und baut sie aus.

All diese Kompositionen spiegeln den Dialog der malerischen Innenausstattung und der architektonischen Formen der Gotteshäuser wieder.

Der Text ist Ergebnis von Forschungen, die im Rahmen eines Projektes des Nationalprogramms der Entwicklung der Geisteswissenschaften „Inventarisierung von mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Wandmalereien in Masowien“ durchgeführt worden sind.

Schlüsselwörter: *Polychromie auf Holz, Wandmalerei, illusionistische Malerei, Holzkirchen*